

nicht umsonst in der Lehre von der Dreieinigkeit Gottes seinen fast persönlichen Feind erblicken zu sollen meinte', komt niet boven de horizon. Schoolmeesters blijven zo goed als onveranderd inpompers van mechanisch-reproduceerbare (catechismus-) kennis, bij wie nergens iets gloort van hetzij verzet tegen of juist enthousiasme voor het geloof der vaderen. Voor zover er verzet is, zijn de dragers ervan katholiek of humanist, geen dragers van nieuwe, uit boeken (of uit de praktijk!) gewonnen ideeën. Wat voor de auteur telt zijn de resultaten van hun arbeid, toegespitst op de bij volwassenen vast te stellen schrijfvaardigheid (hoofdst. 7, verwant aan de bijdrage van de auteur tot A.G.N.² 7), die bij de gereformeerden beter ontwikkeld blijkt dan bij de katholieken. De verklaring waarin behalve de zeer verschillende kerkelijke houding tegenover de leeskunst ook de achterstelling der katholieken wordt betrokken, lijkt mij schipbreuk te lijden: de homogeen-katholieke, maar niet om hun geloof achtergestelde Belgen tonen immers volgens het onderzoek van de auteur zelf hetzelfde tekort.

Kortom, als voorstudie en 'Fundgrube' voor gegevens is het boek geslaagd, doch niet als definitieve bewerking van het gegeven. Er zal aan kwantificering en aan nadere bestudering van fundamentele veranderingen in de loop der beschreven eeuwen nog een en ander moeten gebeuren, wil het beeld scherp worden. En dan is er nog iets waar een hartig woord over moet vallen. Op blz. 165 staat noot 1. Bladerend vindt de lezer op blz. 244 de desbetreffende aantekening. U zult het niet geloven, maar die luidt: 'zie hiervóór, blz. 164', naast de eerstgenoemde dus. Kijk, dat de drukwerkracket (W. F. Hermans) in vele gevallen - en in dit geval tegen een gepromoveerde auteur en negen (!) als patroons optredende historische genootschappen in - voetnoten niet daar wil zetten waar ze horen: aan de voet, is zéér betreuenswaardig. Ik zou het prijsverschil bij het toegepaste simpele procédé toch welens gecalculeerd willen zien. Maar als de heren bot blijven moeten auteurs vindingrijk worden en hun terzijdes zo elegant mogelijk in de tekst verwerken. Met name bij een niet zó boeiende schrijfstijl werkt al dat geblader fnuikend op de concentratie van de lezer . . .

F. R. J. Knetsch

P. L. Schram, *Willem van den Bergh 1850 - 1890*. Uitgeverij Ton Bolland, Amsterdam 1980. 203 blz. f 35,-.

Van den Bergh, aldus de auteur, behoorde tot 'het tweede plan', achter pioniers als A. Kuyper, A. F. de Savornin Lohman, F. L. Rutgers, oudere tijdgenoten. Schram geeft een uitvoerige, tot in details afdalende schets van zijn leven en werk. B. wordt geboren in Den Haag in het gezin van een notaris dat bevriend is met Gunning. De vriendschap tussen Gunning en B. zal de Doleantie overleven. B. studeert in Leiden in de juridische en theologische faculteit, hetgeen twee dissertaties oplevert: een juridische over de strijd tegen de prostitutie in Nederland (1878) en een theologische over het genadeverbond bij Calvijn (1879). Bijzonderheden uit zijn studententijd: de hechte vriendschap die gesloten wordt met Prins Alexander en Fabius - Schram spreekt van een 'driemanschap' - en B.'s 'krachtdadige bekering' die gepaard gaat met een felle veroordeling van de onder de studenten gebruikelijke seksuele buitensporigheden.